

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
МВС УКРАЇНИ**

ДАВИДОВА ОЛЬГА ВАСИЛІВНА

УДК 343.95

**ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ УСТАНОВОК
ЗАСУДЖЕНИХ ІЗ НАСИЛЬНИЦЬКОЮ СПРЯМОВАНІСТЮ ОСОБИСТОСТІ
В ПРОЦЕСІ ЇХ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ**

Спеціальність: 19.00.06 – юридична психологія

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук**

Київ – 2002

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національній академії внутрішніх справ України, МВС України.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент
Юхновець Геннадій Олександрович,
Національна академія внутрішніх справ України,
кафедра юридичної психології, начальник.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, доцент
Медведєв Володимир Степанович,
Київський інститут внутрішніх справ при
Національній академії внутрішніх справ України,
кафедра юридичної психології, професор

кандидат юридичних наук, доцент
Меркулова Валентина Олександрівна,
Одеський юридичний інститут
Національного університету внутрішніх справ України,
кафедра кримінального права, начальник.

Провідна установа Інститут соціальної та політичної психології Академії педагогічних наук України, м. Київ.

Захист відбудеться “20” вересня 2002 р. о “14” годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.007.01 при Національній академії внутрішніх справ України за адресою: 03035, м. Київ, Солом’янська пл.,1.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Національної академії внутрішніх справ України за адресою: 03035, м. Київ, Солом’янська пл.,1.

Автореферат розісланий “26” липня 2002 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
Л.І.

Казміренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. В умовах соціально-політичної та економічної нестабільності, які переживає Україна в процесі розбудови нової державності, важливою складовою державної політики є боротьба зі злочинністю. За статистичними даними МВС України, останніми роками спостерігається зростання кількості тяжких насильницьких некорисливих злочинів. Так, у 2000 році, в порівнянні з 1998 роком, кількість умисних вбивств зросла на 4,5%, умисних вбивств при обтяжуючих обставинах – на 10%, тяжких тілесних ушкоджень, що призвели до загибелі жертви – на 17,2%. При цьому значна частина злочинів вчинена особами молодіжного віку (18 – 24 роки): навмисних вбивств – 18,2% від загальної кількості, тяжких тілесних ушкоджень, що призвели до загибелі жертви – 16,8%. Отже, попередження антисоціальних проявів як серед правослухняних громадян, так і серед осіб, що вчинили злочин, є державно важливою проблемою, вирішення якої вимагає ґрунтовного теоретичного та методологічного забезпечення.

Характерний для нашого часу значний розвиток психологічної науки, проникнення її в усі сфери діяльності людини, зокрема, в юридичну, зумовили формування самостійної науково-практичної дисципліни – юридичної психології, предметом якої є психологічні закономірності функціонування системи “людина – право”. Потреби практики боротьби зі злочинністю визначають необхідність вивчення особистості злочинця, що є завданням одного з розділів юридичної психології – кримінальної психології. Дослідженню особливостей психіки злочинця присвятили свої праці Ю.М. Антонян, Т.К. Білокобильська, С.В. Бородін, В.В. Браїловський, Б.С. Волков, П.Б. Ганнушкін, Ц.А. Голумб, В.В. Гульдман, В.Р. Кисловська, Я.Ю. Кондратьєв, М.В. Костицький, Н.Ф. Кузнецова, М.Д. Левітов, О.Є. Личко, В.В. Лунєєв, І.Ф. Мягков, М.С. Неймарк, С.В. Познишев, О.Р. Ратінов, Є.Г. Самовичев, А.В. Старушкевич, С.А. Тарарухін, Ю.В. Чуфаровський, Г.Г. Шиханцов, Г.О. Юхновець, С.І. Яковенко та ін.

Акту неправомірної поведінки передуює певний ступінь морально-правової деформації особистості, який проявляється в антисоціальній установці. Активність установок особистості переважно належить сфері неусвідомленого, тому вивчення глибинних механізмів мотивування надає можливість розробити науково обґрунтовані методи попередження формування внутрішніх регуляторів асоціально спрямованої поведінки.

Феномен установки у вітчизняній психології вивчався представниками грузинської психологічної школи та її послідовниками: О.Г. Асмоловим, М.Є. Бурно, Ш.А. Надірашвілі, А.С. Прангішвілі, В.Є. Рожновим, Д.М. Узнадзе, Ш.Н. Чхартішвілі та ін., а психологічні закономірності функціонування антисоціальних установок – Ш.Г. Абзіанідзе, Ю.Д. Блувштейном, Н.П. Дубініним, А.Ф. Зелінським, К.Є. Ігошевим, І.І. Карпецем, В.М. Кудрявцевим, А.Б. Сахаровим, Т.Г. Шавгулідзе та ін.

Дослідження психологічних аспектів проблеми перевиховання осіб, що вчинили злочини, є одним з основних завдань іншого розділу юридичної психології – пенітенціарної психології. Цій проблемі присвячені праці М.А. Алемаскіна, А.Д.Глоточкина, В.П. Голубєва, С.Л. Дановського, В.Г. Дєєва, О.Г. Кобернік, О.Г.Ковальова, Ю.Н. Кудрякова, В.С. Медведєва, Л.І. Мороз, О.М. Морозова, Д.О.Ніколенка, Є.В. Петухова, В.Ф. Пирожкова, В.В. Суліцького, М.О. Супруна, А.Н.Сухова, А.І. Ушатікова, П.М. Федосенко, С.І. Яковенка та ін. Педагогічний аспект процесу ресоціалізації висвітлений в працях О.В. Беци, В.А. Верещагіна, В.А.Кондратьєва, В.І. Кривуші, Г.О. Радова, В.А. Рибаківа, О.П. Северова, В.М. Синьова, М.П. Стурової, Г.Ф. Хохрякова та ін. Але, незважаючи на широку розробленість означених питань, проблема корекції антисоціальних установок злочинців із насильницькою спрямованістю особистості в процесі ресоціалізації вимагає подальшого дослідження.

Врахування в організації виховної роботи закономірностей зв'язку установок з різними сферами активності особистості дозволяє обирати методи більш ефективного впливу, спрямованого на формування соціально прийнятних установок особистості, перебудову як усвідомлених, так і неусвідомлених регуляторів поведінки. За цих умов ефективність процесу ресоціалізації зростає, забезпечуючи повернення в суспільство повноцінного громадянина. Саме такий результат ресоціалізації відповідає міжнародно визнаним правам людини, обов'язок забезпечення яких покладає на Україну прийняття її до Ради Європи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота здійснена в межах галузевого дослідження і є складовою частиною виконання “Комплексної цільової програми боротьби зі злочинністю на 1996 – 2000 рр.”, затвердженої Указом Президента України від 17 вересня 1996 р., № 837/96; “Комплексної програми профілактики злочинності на 2001 – 2005 рр.”, затвердженої Указом Президента України від 25 грудня 2000 р., № 1376/2000; Указу Президента України від 18 лютого 2002 р., №143/2002 “Про заходи щодо дальшого зміцнення правопорядку, охорони прав і свобод громадян”, “Комплексного плану поліпшення роботи та подальшого розвитку служби психологічного забезпечення МВС України на 2000 – 2003 рр.”; “Положення про психологічну службу установи виконання покарань”, затвердженого наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 17 березня 2000 року №33; планів науково-дослідних робіт Національної академії внутрішніх справ України (далі - НАВСУ), кафедри юридичної психології НАВСУ.

Мета і задачі дослідження. Метою роботи є визначення психологічних засад корекції соціальних установок засуджених із насильницькою спрямованістю особистості в процесі їх ресоціалізації.

Задачами дослідження є:

1. Визначення сутності та закономірностей формування соціальних установок злочинців із насильницькою спрямованістю особистості.

2. З'ясування психологічного підґрунтя проведення заходів ресоціалізації шляхом впливу на соціальні установки особистості.

3. Виявлення ефективних методів психологічної корекції соціальних установок в процесі ресоціалізації.

4. З'ясування психологічних особливостей ресоціалізації засуджених із насильницькою спрямованістю особистості.

Об'єкт дослідження – соціальні установки засуджених із насильницькою спрямованістю особистості.

Предмет дослідження – психологічні закономірності корекції соціальних установок в процесі ресоціалізації засуджених із насильницькою спрямованістю особистості.

Методи дослідження. При дослідженні поставлених у роботі проблем були використані такі наукові методи:

- обробка наукових джерел, узагальнення, аналіз та систематизація наукового матеріалу - при дослідженні науково-теоретичних положень психологічної теорії установки та методів психологічного впливу;

- аналіз документації, експертні оцінки, бесіда – при формуванні вибірки;

- тестування, спостереження, експертні оцінки, бесіда – при вивченні динаміки особистісних особливостей засуджених із насильницькою спрямованістю особистості;

- переконання та навіювання - при проведенні формуючого експерименту з психологічної корекції соціальних установок;

- математико-статистичний аналіз – при обробці емпіричного матеріалу.

Експериментальне дослідження проводилось у виправній колонії 74 м.Одеса, виправній колонії 87 м. Горлівка та в Київському міському центрі судово-психіатричної експертизи. Вибірка була сформована з 90 осіб віком 18 – 25 років, що вчинили тяжкі насильницькі злочини (ст.ст. 93 п.п. “б”, “г”, “е”, 94, 101 ч.3, 206 ч.3 КК України – статті наведені відповідно до кримінального законодавства, чинного на період проведення експериментального дослідження – з березня 1999р. по липень 2001р.) у ранньому молодіжному віці (17 – 21 рік), були засуджені та відбувають покарання у вигляді позбавлення волі. Кількість членів вибірки відповідала вимозі, згідно з якою кожна з досліджуваних груп (експериментальна та контрольна) повинна становити не менш, ніж 30 осіб¹. Необхідною умовою входження до вибірки була відсутність у діях і поведінці особистісно усвідомлених корисливих, корисливо-насильницьких чи інших усвідомлених мотивів

¹ Дружинин В.Н. Экспериментальная психология: Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 256 с.

(йдеться про психологічне значення поняття мотиву), що є проявом антисоціальних установок в найбільш чистому вигляді.

Після формування вибірки було проведене діагностичне дослідження за методикою ММРІ. Способом випадкового відбору вибірка з числа засуджених була поділена на дві групи по 30 осіб – експериментальну та контрольну №1, з числа підекспертних Київського міського центру судово-психіатричної експертизи була сформована контрольна група №2. Після проведення формуючого експерименту за авторською методикою корекції соціальних установок була здійснена повторна діагностика експериментальної та контрольної групи № 1. Порівняння одержаних результатів дало змогу відстежити зміни психологічних рис та установок. З метою перевірки стійкості досягнутих змін, через 1 рік проведена підсумкова діагностика експериментальної та контрольної групи № 1.

Наукова новизна одержаних результатів:

- конкретизовано роль установки в механізмі антисоціальної поведінки;
- розкрито причини і чинники формування, закономірності розвитку та взаємозв'язку різних рівнів установок антисоціальної поведінки злочинців із насильницькою спрямованістю особистості;
- вперше обґрунтовано можливість корекції соціальних установок шляхом здійснення психотерапевтичного впливу на специфічні психологічні риси засуджених із насильницькою спрямованістю особистості;
- доведено доцільність використання методів і технік раціональної та сугестивної психотерапії в процесі ресоціалізації засуджених із насильницькою спрямованістю особистості.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в розробці та практичній апробації методики психологічної корекції соціальних установок засуджених із насильницькою спрямованістю особистості, в ході якої були одержані позитивні результати; впровадженні методики в процес ресоціалізації засуджених із насильницькою спрямованістю особистості; визначається можливість застосування методики в системі заходів індивідуальної кримінологічної профілактики.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації викладені у виступах на міжнародних науково-практичних конференціях: “Актуальні проблеми юридичної психології” (Київ, 1999); “Проблеми взаємопорозуміння, співпраці та взаємодії органів охорони правопорядку з населенням” (Донецьк, 2000); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Проблеми розвитку педагогіки вищої школи в XXI столітті: теорія і практика” (Одеса, 2002), обговорені на засіданнях кафедри юридичної психології НАВСУ та міжкафедральних семінарах кафедр юридичної психології, кадрової роботи та педагогіки, криміналістики, кримінології та юридичної соціології, адміністративної діяльності НАВСУ, юридичної психології Київського інституту

внутрішніх справ при НАВСУ (02.03.2001 р., 29.04.2002 р.). Розроблена методика була впроваджена у виховний процес виправної колонії 74 м. Одеса (акт впровадження від 22 травня 2000 року). Матеріали дисертаційного дослідження використовуються у НАВСУ при викладанні навчальних дисциплін “Юридична психологія”, “Конфліктологія”, “Професійна психологічна підготовка працівників органів внутрішніх справ”.

Публікації. Зміст та результати дослідження відображено в 6 наукових статтях, у тому числі 4 – у фахових виданнях ВАК України.

Структура і обсяг дисертаційного дослідження. Дисертація складається зі вступу, двох розділів та п'яти підрозділів, списку використаних джерел, додатків. Зміст роботи викладено на 163 сторінках друкованого тексту, який доповнюють 237 назв використаної літератури та 4 додатки на 26 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **першому розділі** “Соціальні установки та особливості ресоціалізації засуджених із насильницькою спрямованістю особистості” здійснений теоретичний аналіз загальних положень проблеми формування соціальних установок злочинців із насильницькою спрямованістю особистості та психологічного впливу на соціальні установки в процесі ресоціалізації. Автором розглядаються основні наукові концепції та підходи до даної проблеми взагалі та за окремими її аспектами. Так, незважаючи на те, що проблема психологічного вивчення соціальних установок та проблема ресоціалізації досліджуються науковцями досить давно, на сьогодні ще не існує відповіді на основне питання щодо психологічної специфіки формування соціально прийнятних установок з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей засуджених із насильницькою спрямованістю особистості в процесі їх ресоціалізації. Особи, що вчинили насильницькі некорисливі злочини, відрізняються від інших категорій злочинців специфічними психологічними рисами, механізмами мотивування, особливостями процесу криміналізації спрямованості та поведінкових стереотипів, тому в процесі організації ресоціалізуючих заходів необхідно виділяти представників цієї категорії з загального контингенту засуджених.

Автор виходить із того, що будь-яка поведінкова активність особистості є певною реалізацією взаємодії рівнів та видів психологічних установок як глибинних мотивують механізмів, при цьому установка трактується як готовність до здійснення певної поведінки, спрямованої на задоволення конкретних потреб і адекватної конкретній ситуації. Соціальна установка, в свою чергу, є готовністю до соціально значущої поведінки в конкретній ситуації. Під впливом соціального середовища та активності особистості соціальні установки зазнають

постійних змін. Кожна соціальна установка не є ізольованим явищем, а виступає компонентом системи диспозицій особистості.

У зв'язку з тим, що злочинна поведінка є формою соціальної поведінки, вона зумовлюється активністю соціальних установок, різновидом яких є антисоціальна установка. Антисоціальна установка являє собою готовність до реалізації особистісних потреб шляхом здійснення соціально неприйнятних форм поведінки. Формування та розвиток антисоціальної установки відбувається за тими самими законами, що і розвиток соціальних установок. На різних етапах формування антисоціальна поведінка обумовлена дією установок різних рівнів. Якщо в результаті вирішення особистісних потреб особа відчуває задоволення, то така форма поведінки набуває статусу ситуативної антисоціальної установки. При декількаразовому повторенні такий стереотип поведінки набуває суб'єктивної виправданості та закріплюється, в свою чергу, у формі фіксованої антисоціальної установки.

Виходячи з того, що антисоціальні установки нижчого рівня за умови тривалого впливу негативних чинників, багаторазового повторення відповідної поведінки та відсутності превентивних заходів перетворюються на фіксовані, першочерговим завданням ресоціалізації стає організація заходів своєчасного попередження цієї трансформації. При цьому слід враховувати індивідуально-психологічні особливості формування та динаміки відповідних антисоціальних установок шляхом диференціації заходів ресоціалізації щодо різних категорій засуджених відповідно до природи та спрямованості їх установок.

Так, слід відокремлювати корисливу злочинність у всіх її проявах від некорисливої, коли особа вирішує психотравмуючі внутрішньоособистісні проблеми протиправним способом. Тому засуджені за корисливі злочини – це особи, що свідомо обрали незаконний засіб збагачення, в той час як друга категорія характеризується порушеннями поведінкових установок, які визначають антисоціальні форми поведінки і пов'язані з відхиленнями певних психологічних рис.

Це пояснює той факт, що негативні зміни у корисливих злочинців набувають форми криміналізації особистості, а у некорисливих призводять до погіршення соціальної адаптованості, що визначає необхідність різних підходів щодо їх ресоціалізації.

Злочинцям із насильницькою спрямованістю особистості притаманні імпульсивність та індивідуалістичність, які в найбільш виражених проявах можуть набувати форми акцентуацій та пограничних розладів. Виходячи з того, що глибинні психологічні механізми (в тому числі такі, що взаємопов'язані з пограничними розладами) можуть ефективно коректуватись психотерапевтичними методами, автор стверджує, що цілеспрямований вплив на установки, які належать до означених механізмів, можна здійснювати за допомогою цих методів.

Поняття психотерапії використовується у немедичному розумінні, як надання допомоги в ситуаціях різного роду психологічних утруднень, а також у разі потреби покращити якість

власного життя, в це поняття вкладається зміст формування більш адаптивних соціальних установок.

Порівняння результатів первинної діагностики вибірки за методикою ММРІ, проведеної в ході експериментального дослідження, з результатами, одержаними на цій же вибірці при пілотажному вивченні в межах науково-дослідної роботи кафедри юридичної психології НАВСУ, виявило близькі показники восьмої шкали – індивідуалістичності (за результатами науково-дослідної роботи кафедри дорівнював 76,9 Т-балів, за нашими – 78,5 Т-балів), та четвертої шкали - імпульсивності (за результатами науково-дослідної роботи кафедри – 77,4 Т-балів, за нашими – 78,3 Т-балів). З цього можна зробити висновок про те, що за півтора роки, які минули, проведені заходи ресоціалізації не дали позитивних результатів. Навпаки, незважаючи на те, що штатні психологи виправних колоній приділяти досліджуваній категорії особливу увагу, встановлене подальше підвищення зазначених показників. Виявлена неефективність застосування лише загальноприйнятих методів ресоціалізації підтверджує необхідність розробки нових підходів до процесу ресоціалізації, який визначається автором як складноорганізований багатоплановий процес активної взаємодії всіх учасників ресоціалізації, зокрема, психолога – з одного боку, та засудженого – з іншого, спрямованої на перебудову психологічних механізмів, що визначають антисоціальну спрямованість особи, з метою формування установок соціально прийнятної поведінки.

У **другому розділі** “Психологічні засади корекції соціальних установок в процесі ресоціалізації засуджених із насильницькою спрямованістю особистості в сучасних умовах” наводиться процедура реалізації експериментального дослідження, аналіз та інтерпретація одержаних результатів, на основі яких визначаються перспективи удосконалення процесу ресоціалізації означеної категорії засуджених, виходячи з їхньої психологічної специфіки.

З метою більш різнобічного вивчення особистості злочинця з насильницькою спрямованістю, було здійснено тестування контрольної групи №2 з осіб, які перебувають під слідством, щодо яких проводиться судово-психіатрична експертиза (усі 30 осіб в подальшому були визнані винними). Усереднений психологічний профіль підекспертних характеризується наявністю значних перевищень норми за шкалами індивідуалістичності (115 Т-балів), імпульсивності (110 Т-балів), психастенії (105 Т-балів), іпохондрії (101 Т-бал) та гіпоманії (91 Т-бал). Отже, тенденція домінування восьмої та четвертої шкал зберігається. Значна ж акцентуованість рис профілю в цілому пояснюється станом стресу, фрустрації, дезадаптації, що є наслідком нещодавно вчиненого злочину, факту арешту, невизначеності подальшої власної долі у зв'язку з очікуванням вироку.

Проведений аналіз сучасних напрямів психотерапії дав змогу обрати методи психологічного впливу, що найбільш відповідають меті та умовам проведення автором

дослідження, на основі яких була створена методика психологічної корекції соціальних установок засуджених із насильницькою спрямованістю особистості.

Методика побудована на основі індивідуалізованого психотерапевтичного впливу та здійснювалась у формі індивідуальної роботи. Вона передбачає вплив на підвищену імпульсивність та індивідуалістичність, які, згідно з результатами первинної діагностики, є характерною особливістю означеної категорії засуджених і визначальними для всього “профілю” особистості, з метою корекції соціальних установок.

Розроблена методика є комплексом, який поєднує техніки раціональної та сугестивної психотерапії, що відповідає вимогам п.15 Положення про психологічну службу установи виконання покарань, затвердженого наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 17 березня 2000 року, №33.

Методика корекції соціальних установок засуджених із насильницькою спрямованістю особистості складається з наступних етапів, логіка яких зумовлюється природою антисоціальних установок особистості, сформованих на тлі діагностованих нами імпульсивності та індивідуалістичності (які зумовлюють викривлення сприйняття, неадекватність реагування, накопичення афекту та агресивну розрядку):

- 1) фіксація проблеми та формулювання бажаного результату;
- 2) формування здатності зберігати стан спокою;
- 3) формування установки всебічного розгляду конфліктної ситуації при збереженні спокою;
- 4) формування установки уникання конфліктних та виходу з кризових ситуацій;
- 5) закріплення результатів впливу.

Програма разової реалізації методики розрахована відповідно на п'ять зустрічей тривалістю по 50 хвилин.

Психологічні особливості осіб, засуджених за вчинення тяжких насильницьких некорисливих злочинів, зумовлюють необхідність застосування в процесі ресоціалізації цієї категорії засуджених психотерапевтичних методів. Методи психотерапевтичного впливу, з огляду на умови, в яких планується їх застосовувати, повинні відповідати певним вимогам (наукова обґрунтованість, простота застосування, універсальність, короткотривалість, уніфікованість). Систематичне застосування розробленої методики – на найбільш небезпечних, з точки зору психотравматичності, етапах відбування покарання (прибуття до виправної колонії та підготовка до звільнення), а також протягом всього терміну (за необхідністю, при рецидивних проявах загострень акцентуацій), забезпечить високий рівень ефективності процесу ресоціалізації.

Після реалізації методики в експериментальній групі автором проведена повторна діагностика, за результатами якої динаміка показників за шкалами, на які був спрямований вплив, складає –14,2 Т-балів по шкалі імпульсивності та – 5,6 Т-балів по шкалі індивідуалістичності

(відповідно 64,1 Т-балів та 72,9 Т-балів). В іншому усереднений профіль особистості даної категорії засуджених залишився в межах попередньої характеристики. Як впливає з результату повторної діагностики контрольної групи №1, суттєвих змін профілю не відбулось.

Одержані результати дають змогу визначити комплекс змін у психологічній характеристиці експериментальної групи, що відбулись внаслідок проведеної психокорекційної роботи. Як уже було зазначено, обидва показники рис особистості, на які був орієнтований вплив, змінилися в напрямі зниження. При цьому показник імпульсивності дійшов до норми, а показник індивідуалістичності знизився до рівня крайового показника норми. Цього вдалось досягти саме завдяки індивідуалізованому психотерапевтичному впливу на глибинні психологічні механізми – установки особистості.

Нормалізація рівня імпульсивності веде до посилення контрольованості власних дій, підвищення здатності організувати свою поведінку у відповідності з перспективними цілями, що робить її більш прогнозованою. Прийняття рішення особою в певній ситуації відбувається тепер з урахуванням можливих наслідків, з використанням набутого позитивного досвіду. Певні обмеження, зумовлені соціальними нормами, не викликають більш неприйняття та роздратування, яке штовхало б особу до їх порушення. Збільшення здатності керувати власними емоціями знижує конфліктність та агресивність реакцій. Це свідчить про активність сформованих установок збереження спокою в конфліктній ситуації та виходу з кризової ситуації, якщо дійти згоди не вдалося, які є соціально прийнятними установками.

Чітко відстежується зв'язок означеної зміни показника імпульсивності з відповідним зниженням рівня індивідуалістичності. Зі зменшенням аномальних проявів агресивності у даної категорії засуджених відповідно зменшується активність механізму проєкції агресивних проявів на оточуюче середовище, яке тепер сприймається більш адекватно. Наслідком більш адекватного сприйняття об'єктивної реальності є зменшення вірогідності оцінки її як небезпечної, отже зникає необхідність функціонування захисного механізму аномального дистанціювання особи від оточуючої дійсності (яка раніше сприймалась як незрозуміла та потенційно небезпечна), результатом чого є налагодження та розвиток процесу гармонізації соціальних зв'язків. Це значно знижує імовірність немотивованих, з точки зору оточуючих, насильницьких проявів як заходів превентивної агресії категорії осіб, що вивчається.

Надвисока індивідуалістичність як прояв психологічного захисту особи, поглиблюючись в умовах позбавлення волі, піддається психотерапевтичному впливу дещо повільніше в порівнянні з імпульсивністю. Тому для формування соціально прийнятних механізмів захисту потрібне систематичне застосування запропонованої методики, особливо на найбільш небезпечних, з точки зору психотравматичності, етапах відбування покарання, а також протягом всього терміну – за необхідністю.

З метою перевірки стійкості досягнутих змін, проведений ретест експериментальної та контрольної груп через 1 рік. Динаміка показників складає +4,9 Т-балів по шкалі імпульсивності та – 5,9 Т-балів по шкалі індивідуалістичності (відповідно 78,3 Т-балів та 78,5 Т-балів). Слід зазначити, що при цьому вони не досягли первинного рівня. Якщо співвіднести ці результати з результатами першого ретесту, стає очевидним, що показники імпульсивності є більш нестабільними у порівнянні з більш стійкою тенденцією зміни індивідуалістичності. Це обумовлює необхідність застосування методики психологічної корекції соціальних установок особистості щодо означеної категорії засуджених за необхідністю, принаймні, кожні півроку. В іншому усереднений профіль особистості даної категорії засуджених залишився в межах попередньої характеристики.

Результати ретесту контрольної групи №1 через 1 рік відображають збереження завищеного профілю майже без змін, що вказує на чітко виражені акцентуації характеру та пограничні розлади.

Результати експериментального дослідження дали автору змогу проаналізувати виявлену взаємообумовленість специфічних рис (імпульсивності та індивідуалістичності) та установок в процесі формування насильницької спрямованості особистості, через інтерпретацію результатів відстежити процес виникнення, функціонування та особливості динаміки соціальних установок злочинців.

Якщо формування системи соціальних установок соціально адаптованих осіб, зорієнтованих на самоактуалізацію в суспільстві, відбувається відповідно до соціальних цінностей, які є для них значущими, то за наявності у особи пограничних розладів її самоактуалізація не визначається соціальними цінностями, а спрямована на вирішення внутрішньоособистісних конфліктів, що порушує процес соціалізації та призводить до соціальної дезадаптації. При порушенні соціальних норм поведінка особи не відповідає сподіванням, що існують відносно її ролі: за таких обставин між людиною та соціальним середовищем мають місце невірноважені, насичені негативними емоціями взаємини. У людини виникає тенденція уникати цього конфліктного, неприродного, тривожного стану, і вона здійснює таку соціальну активність, що обумовлює відновлення соціальної рівноваги. Але нерідко накопичення афекту, яке призводить до виснажливого психологічного перенапруження, викликає у особи надвисоку потребу зняття цієї напруги, причому за наявності пограничних розладів розрядка відбувається у вигляді афективного зриву, що найчастіше набуває форми насильницьких дій. Якщо в результаті такого вирішення внутрішньоособистісного конфлікту особа відчуває задоволення від одержаної психологічної розрядки, то така форма зняття напруги набуває статусу ситуативної антисоціальної установки. При декількаразовому повторенні такий стереотип поведінки набуває суб'єктивної виправданості та закріплюється, в свою чергу, у формі фіксованої антисоціальної установки.

Можна впевнено стверджувати, що нормалізації показників індивідуалістичності та імпульсивності вдалось досягти саме завдяки індивідуальному підходу у процесі психотерапевтичного впливу. На підставі одержаних позитивних результатів автор вважає також необхідним констатувати ефективність психотерапевтичних заходів, доцільність їх впровадження в програму ресоціалізації засуджених із насильницькою спрямованістю особистості.

Виходячи з необхідності врахування психологічних особливостей засуджених означеної категорії, ускладнення надання їм психологічної допомоги в необхідному обсязі в існуючих умовах сучасних виправних колоній, автором констатується необхідність створення спеціальних установ, де поряд із “традиційними” систематично застосовувалися б відповідні психотерапевтичні заходи ресоціалізації. Створення та функціонування таких установ повинно регламентуватись відповідними доповненнями до кримінального та кримінально-виконавчого законодавства.

У **висновках** відображено підсумки проведеного теоретичного та експериментального дослідження, результати якого відповідають поставленій меті та сформульованим задачам, визначені перспективи подальшої роботи. У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми корекції антисоціальних установок засуджених із насильницькою спрямованістю особистості в процесі ресоціалізації. Автором пропонується корекція соціальних установок шляхом здійснення психотерапевтичного впливу на специфічні психологічні риси засуджених означеної категорії. Узагальнення даних дисертації дало можливість зробити такі висновки:

1. Будь-яка поведінкова активність особистості є певною реалізацією взаємодії рівнів та видів психологічних установок як глибинних мотивуютьорюючих механізмів, що визначають готовність до здійснення певної поведінки, спрямованої на задоволення конкретних потреб і адекватної конкретній ситуації. Соціальна установка – готовність до соціально значущої поведінки в конкретній ситуації. Кожна соціальна установка є не ізольоване явище, а компонент системи диспозицій особистості, причому сама установка складається з трьох компонентів: когнітивного, афективного та конативного. Під впливом соціального середовища та активності особистості соціальні установки зазнають постійних змін.

2. Психологічною основою злочинної поведінки (як форми соціальної поведінки) є антисоціальна установка (як вид соціальних установок). Отже, формування та розвиток антисоціальної установки відбувається за тими самими законами, що й розвиток соціальних установок. На різних етапах формування антисоціальної поведінки обумовлена дією установок різних рівнів. Установки нижчого рівня за умови тривалого впливу негативних чинників, багаторазового повторення відповідної поведінки та відсутності превентивних заходів перетворюються на фіксовані.

3. При тривалому впливі негативних соціальних чинників та за відсутності ефективних цілеспрямованих позитивних соціалізуючих впливів формуються соціальні установки особистості, які змінюють її поведінку, що призводить до порушення нормальної соціальної адаптації, іншими словами, робить особистість соціально дезадаптованою. Наслідком цього є викривлення психологічних рис особистості, які в найбільш виражених проявах можуть набувати форми акцентуацій чи навіть пограничних розладів.

4. Виходячи з того, що глибинні психологічні механізми ефективно коректуються лише психотерапевтичними методами, автор доводить, що саме за їх допомогою слід здійснювати цілеспрямований вплив на антисоціальні установки, оскільки лише загальноприйнятими (“традиційними”) методами ресоціалізації досягти цієї мети неможливо. Поняття психотерапії використовується в немедичному розумінні, як надання допомоги в ситуаціях різного роду психологічних утруднень, а також у разі потреби покращити якість власного життя, в це поняття вкладається зміст формування більш адаптивних соціальних установок; поняття ресоціалізації - як складноорганізований багатоплановий процес активної взаємодії всіх її учасників, зокрема, психолога – з одного боку, та засудженого – з іншого, спрямованої на перебудову психологічних механізмів, що визначають антисоціальну спрямованість особи, з метою формування соціально прийнятних установок особистості.

5. За результатами первинної діагностики була виявлена наявність у психологічному профілі досліджуваних осіб значного перевищення норми (до ступеню аномальних проявів) за показниками імпульсивності та індивідуалістичності (відповідно четвертої та восьмої шкал за ММРІ), що вказує на притаманність їм чітко виражених акцентуацій характеру чи пограничних розладів, які проявляються в активності антисоціальної установки. Виходячи з цього, необхідно виділяти представників цієї категорії з загального контингенту на основі домінування в їх поведінці антисоціальних установок, корекція яких є основною метою ресоціалізації, та організовувати психотерапевтичні заходи з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей.

6. Виходячи з об’єктивних чинників утримання засуджених у виправних колоніях та проблем кадрового забезпечення пенітенціарної системи в сучасних умовах, психотерапевтичні методи повинні базуватись на схемі “тут і тепер”, відповідати принципу науковості (валідність, надійність, дискримінативність) та наступним вимогам: простота застосування – доступність для широкого кола психологів-практиків; універсальність та гнучкість – можливість урахування індивідуальних особливостей осіб зазначеної категорії засуджених; короткотривалість – можливість досягти позитивних результатів за відносно короткий термін; уніфікованість – можливість кількарізного повторення.

7. На основі індивідуально-психологічних особливостей піддослідних автором була розроблена та апробована методика психологічної корекції соціальних установок, спрямована на здійснення психотерапевтичного впливу на специфічні психологічні риси (імпульсивність та індивідуалістичність), яка поєднує методи та техніки раціональної і сугестивної психотерапії, що найбільш відповідають означеним вимогам. Вона передбачає послідовну реалізацію етапів, логіка яких зумовлюється природою антисоціальних установок засуджених із насильницькою спрямованістю особистості: фіксація проблеми та формулювання бажаного результату; формування здатності зберігати стан спокою; формування установки всебічного розгляду конфліктної ситуації при збереженні спокою; формування установки уникання конфліктних та виходу з кризових ситуацій; закріплення результатів впливу. Дотримання означених вимог дозволяє реалізувати основний принцип будь-якого ресоціалізуючого впливу – систематичність, згідно з яким розроблену методику обов'язково необхідно застосовувати на найбільш небезпечних, з точки зору психотравматичності, етапах відбування покарання (прибуття до виправної колонії та підготовка до звільнення), а також протягом всього терміну – за необхідністю (при рецидивних проявах загострень пограничних рис). Правильно підібраний комплекс психотерапевтичних методів при наявності показань до їх використання забезпечить високий рівень ефективності процесу ресоціалізації.

8. За результатами підсумкової діагностики рівень обох показників (імпульсивності та індивідуалістичності) у представників експериментальної групи знизився до меж норми, в той час як показники контрольної групи залишилися незмінними. Нормалізації вдалося досягти завдяки індивідуалізованому психотерапевтичному впливу на конкретні глибинні психологічні механізми – установки особистості. На підставі одержаних позитивних результатів можна констатувати ефективність запропонованої авторської методики психологічної корекції соціальних установок, яку доцільно впровадити в програму ресоціалізації осіб із насильницькою спрямованістю особистості, що характеризуються акцентуаціями характеру чи вираженими пограничними розладами психіки.

9. При організації процесу ресоціалізації засуджених із насильницькою спрямованістю особистості (з пограничними розладами в рамках обмеженої осудності), керуючись необхідністю його удосконалення, слід дотримуватися таких умов: чітко відрізнити дану категорію засуджених від інших, для яких злочин є усвідомленою формою діяльності (з негативним вектором соціальної спрямованості); організовувати психотерапевтичні заходи ресоціалізації, виходячи зі специфіки індивідуальних психологічних особливостей; постійно контролювати поведінку засуджених шляхом спостереження за їх повсякденним життям, контактами, трудовою діяльністю, побутом із метою відстеження змін та спонукати активізацію і закріплення засудженим досягнутих результатів у повсякденності поряд із систематичною психокорекцією. Це неможливо в умовах

звичайних виправних колоній без визнання специфічного статусу цієї категорії засуджених, та без ізоляції від чинника кримінального зараження.

Колом питань, що розглядались у дисертації, вивчення процесів корекції соціальних установок в процесі ресоціалізації засуджених із насильницькою спрямованістю особистості не вичерпується. Перспективними напрямками дослідження можуть стати: розробка психотерапевтичних методик корекції соціальних установок для різних категорій засуджених із урахуванням їх індивідуально-психологічних рис; розробка та подальше використання комплексів психотерапевтичних методик в системі профілактичних заходів.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНО В ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРА

1. Формування соціальних установок особистості та його значення в процесі ресоціалізації засуджених // Психологія на перетині тисячоліть: Зб. наук. пр. учасників П'ятих Костюківських читань: В 3 т. - К.: Гнозес, 1998 - Т.1. - С. 365-367.

2. Деякі фактори формування асоціальних установок особистості // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. - 1998. - №4. - С. 173-175.

3. Місце соціальних установок у механізмі злочинної поведінки // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. - 1999. - №4. - С. 97-00.

4. Основні чинники формування асоціальних установок особистості // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України: В 3 т. - К.: ДІНІТ. - 2000. - Т.2, ч. 4. - С. 63-66.

5. Формування соціальних настанов особистості в процесі її соціалізації // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України: В 3 т. - К.: НЕВТЕС. - 2000. - Т.2, ч. 5. - С. 125-128.

6. Фактори, що обумовлюють формування антисоціальних установок // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. статей. - Донецьк: Донецький інститут внутрішніх справ при Донецькому Національному університеті., 2000. - С. 72-75.

АНОТАЦІЯ

Давидова О.В. Психологічна корекція соціальних установок засуджених із насильницькою спрямованістю особистості в процесі їх ресоціалізації. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія. – Національна академія внутрішніх справ України, Київ, 2002.

Дисертаційне дослідження присвячене проблемі корекції соціальних установок засуджених із насильницькою спрямованістю особистості. Висвітлений процес формування соціальних установок особистості та його вплив на злочинну поведінку. Автором проаналізовані різні точки зору науковців на дану проблему, а також представлена власна наукова позиція.

Провідна ідея дослідження полягає в аналізі чинників та закономірностей процесу формування антисоціальних установок, методів психологічної корекції соціальних установок. Досліджена проблема найбільш ефективних методів ресоціалізації. Отже, наголошується на необхідності організації психотерапевтичного підходу до процесу ресоціалізації засуджених із насильницькою спрямованістю особистості.

Одержані результати базуються на впровадженні авторської методики психологічної корекції соціальних установок в процес ресоціалізації засуджених із насильницькою спрямованістю особистості.

Ключові слова: психологічна установка, соціальна установка, пограничні психічні розлади, психотерапія, ресоціалізація, насильницькі злочини.

АННОТАЦІЯ

Давыдова О.В. Психологическая коррекция социальных установок осужденных с насильственной направленностью личности в процессе их ресоциализации. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.06 – юридическая психология. – Национальная академия внутренних дел Украины, Киев, 2002.

В диссертационной работе осуществлен теоретический анализ общих положений проблемы формирования социальных установок преступников с насильственной направленностью личности и психологического воздействия на социальные установки в процессе ресоциализации. Автором рассматриваются основные научные концепции и подходы к данной проблеме в целом и отдельным ее аспектам.

Лица, совершившие насильственные некорыстные преступления, отличаются от остальных категорий преступников специфическими психологическими чертами, механизмами мотивообразования, особенностями процесса криминализации направленности и поведенческих стереотипов, поэтому в процессе организации ресоциализирующих мероприятий необходимо выделять представителей данной категории из общего контингента осужденных.

Исходя из того, что глубинные психологические механизмы могут корректироваться исключительно психотерапевтическими методами, автор утверждает, что целенаправленное воздействие на установки, относящиеся к данным механизмам, необходимо осуществлять при

помощи данных методов. Поэтому преступное поведение, обусловленное активностью антисоциальных установок, наиболее эффективно может корректироваться именно психотерапевтическими мероприятиями, в то время как при ограничении общепринятыми (традиционными) методами ресоциализации достичь этой цели невозможно.

На основе индивидуально-психологических особенностей исследуемой автором категории осужденных была разработана и применена методика психологической коррекции социальных установок, направленная на осуществление психотерапевтического воздействия на присущие им специфические психологические черты. Методика объединяет методы и техники рациональной и суггестивной психотерапии и предполагает последовательную реализацию этапов, логика которых обусловлена природой антисоциальных установок личности.

На основании полученных автором позитивных результатов можно констатировать эффективность предложенной методики, которую целесообразно внедрить в программу ресоциализации лиц с насильственной направленностью личности.

Исходя из психологических особенностей осужденных с насильственной направленностью личности, возникает необходимость организации комплекса специализированных ресоциализирующих мероприятий. Осуществление данного комплекса мероприятий невозможно в существующих условиях исправительных колоний, что сводит на нет эффективность ресоциализации данной категории. В связи с тем, что при наличии в действующем законодательстве понятия ограниченной вменяемости еще не предусмотрены соответствующие специализированные исправительные колонии, автор подчеркивает необходимость срочной разработки комплексной программы мероприятий ресоциализации указанной категории осужденных.

Ключевые слова: психологическая установка, социальная установка, пограничные психические расстройства, психотерапия, ресоциализация, насильственные преступления.

SUMMARY

Davydova O.V. Psychological correction of social attitudes of convicts with a violent orientation of personality in the process of their resocialization. — Manuscript.

Candidate thesis on juridical psychology 19.00.06. National Academy of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv, 2002.

This thesis is devoted to the problem of forming and change of social attitudes of violent criminals. The process of forming of personally's social attitudes and it's influence on criminal behavior is described.

The opinions of some investigators on present problem are analysed by author and his own opinion is expressed.

The main idea of investigation is a analysis of factors and regularitys of process of forming antisocial attitudes, criminality and methods of social attitudes correction. It is a examination of the problem of the most effective resocialization methods. So, emphasize a necessity of using a psychotherapeutic approach in the resocialization process of convicts with a violent orientation of personality.

On the basis of the results was proposed idea - use the author's method of psychological correction of social attitudes of convicts with a violent orientation of personality as a resocialization mean.

Key words: attitude, mental anomalys, psychotherapy, resocialization, set, violent crimes.